

החותם על שטר שלא קרא או שלא הבין את תוכנו

'חווה אחיד' בהלכה

הרב אלי גורפינקל

א. מבוא

ייחודו של החווה האחיד לעומת כל חווה אחר הוא, שלעומת חווה הנערך ונחתם בין שני אנשים, השותפים לניסוחו באופן מלא, מנוסח החווה האחיד על ידי אחד הצדדים להתקשרות, לטובת התקשרויות רבות, עם צרכנים שונים. לרוב, מנסח החווה הוא "הצד החזק": חברות גדולות, בנקים, קבלני בניין וכדומה, שביכולתם לשכור את שירותיהם של משפטנים, שינסחו עבורם חווה שייטיב אתם ככל האפשר, ויקפח את הצד שעמו הם מתקשרים. לעתים, החווה האחיד משופע בפרטים טכניים מקצועיים, בניסוחים שאינם נהירים להדיוטות ובאותיות קטנות, שלא תמיד טורח הלקוח לקרוא.

חוזים מסוג זה הם פרי ההתפתחות התעשייתית האדירה של המאה האחרונה, מכוחה נוצרו תאגידי רבי עוצמה, המתקשרים עם אלפי לקוחות, ומשום כך, אין ביכולתם לשבת ולערוך חווה מיוחד עבור כל לקוח. אופיים של חוזים אלו, עורר לא אחת את השאלה, האם נכון להניח, כדרך שמניחים בחווה רגיל, שהחותם על החווה מודע לתנאי החווה, ומשום כך, לא תישמע טענתו שלא הבין את פרטי החווה, ולא היה מודע למשמעות חתימתו.¹

לכאורה, טענתו של מי שחתם על חווה, שלא קרא אותה, או שקרא ולא הבין את משמעותה, היא טענה משוללת תוקף. המתחייב חתם על השטר בבחירתו המלאה, והיה עליו לבחון היטב למה הוא מתחייב. במידה ולא עשה כן - אין לו להלין אלא על עצמו בלבד.

אמנם, הסבר זה מובן לגבי סוחר, האמור להבין בענייני חוזים. ניתן אף לקבלו בדוחק לגבי אדם רגיל, המבצע עסקה מיוחדת, כזו שאינה מזדמנת בכל יום, כגון רכישת דירה. בעסקה מסוג זה, אדם משתדל 'ללמוד' את 'כללי המשחק', על מנת שלא להפסיד, ואם הוא רואה שאינו מסוגל לכך - הוא נועץ בבעל מקצוע או עורך דין.

אולם, האם ניתן לקבל את ההסבר לגבי אדם מן היישוב נמצא בקשרים עסקיים עם גופים רבים, כגון בנק, חברת ביטוח, חברת אשראי, ועוד? האם נוכל לומר בבטחה שאדם זה מבין היטב את משמעויותיהן של האותיות

* הרב אלי גורפינקל, מכון 'משפטי ארץ', עפרה.

1. מאמרנו יתמקד בדיון בנקודה זו. דיון שלם במעמדו ההלכתי של 'חווה אחיד' דורש עיסוק בנושאים נוספים, דוגמת: תנאי שבחווה האחיד מול תנאי אחר מפורש, תנאי שבחווה האחיד מול דין תורה, ועוד. לעניין זה ראה: ש' ורהפטיג, "חווה אחיד במשפט העברי", שנה בשנה תשל"ד, 236-246.

הזעירות והניסוחים המשפטיים המפותלים המוגשים לחתימתו, לעתים בתוך חוברת עבה של טפסים?

אמנם, ניתן היה לצפות שאדם שקול לא יחתום על טפסים מסוג זה, אך בכל אופן, עינינו הרואות שהציבור נוהג לחתום עליהם. על מה מסתמכים החותמים?

נראה שמרבית החותמים מניחים, שכיוון שמדובר בהתקשרות ממוסדת, ובחווה שעל שכמותו חותמים אלפי או מאות אלפי אזרחים נוספים, 'מישהו' בוודאי קרא וביקר אותו. כאשר מדובר בחברה כלכלית גדולה כגון בנק או חברת ביטוח, הדברים גם מוסדרים על-ידי רשויות המדינה: באחריות המפקח על הבנקים לאשר כל מסמך שכזה.

לכן, במקרים רבים, כאשר מתברר למתחייב עד כמה הוא משועבד, הוא טוען להגנתו שלא שיער שזו היא משמעות התחייבותו.

מאמר זה נועד לבחון מהו יחס ההלכה לחוזה האחיד, ולטענות מן הסוג האחרון.

ב. הדין היסודי

להלכה, החותם על שטר מתחייב בכל הכתוב בו, ואינו יכול לטעון שלא ידע מה כולל השטר. מקור הדין הוא בדברי הרשב"א בתשובותיו, וזו לשון השאלה -

שאלה: הודאה בחתם ידו, והשטר בגופן (=כתב) של כותים, מהו? כיון דלא ידע למקרי, לא מהני; או דילמא, דלא אתמר אלא בעדים, דליתנהו בתורת עדות כיון דלא ידעי למקרי. אבל בהודאת בעל דין, הא אודי כל מה דכתב עליה?²

כלומר, האם לעובדה, שלטענת החותם, השטר נכתב בשפה שאותה הוא אינו מבין, חתימתו אינה מעידה על גמירות דעתו לקבל את כל תנאי ההסכם, כשם שחתימת עדים על שטר הכתוב בשפה שאין הם מבינים אותה, פסול, או שמא, כאשר החותם הוא בעל הדין, יש לראות את חתימתו כמעין "הודאת בעל דין", והסכמה לכל תנאי השטר?

בתשובתו, מכשיר הרשב"א את השטר, ונותן תוקף לכל ההתחייבויות הנובעות מן החתימה, מכוחם של שני נימוקים -

כל שחתם ידו יוצא עליו, גובין ממנו מבני חרי. דאפילו לכשתמצא לומר: דכשאינו יודע לקרות, לא מתחייב, מכל מקום, מסתמא אני אומר: **כל שהוא חותם, ודאי קרא ואחר כך חתם.** ומאן לימא לן שאינו יודע? ואף על פי שאין רובן של ישראל יודעים לקרות בשטרי ארמאי. כיון דאפשר דיודע, **חזקה כיון דחתם, ידע וקרא!...**

ועוד אני אומר לפי עיקר השאלה: שאפילו כשהמלוה מודה לו שאינו יודע לקרות, א"נ שיש עדים שחתם עד שלא קראו, מכל מקום מתחייב הוא עתה בכל מה שכתוב בו. כיון שלא חשש לקרותו, וסמך על הסופר. **שכל הסומך על נאמנות של אחרים, הלא הוא גומר בדעתו להתחייב בכל מה שיאמר מי שהאמין על עצמו.** והיינו טעמא דשליש... אף על פי שאינו יודע מה שכתבו עליו. ולא חשש לקרותו, וחתם בחותם ידו. שהוא גומר בדעתו להתחייב

2. שו"ת הרשב"א, המיוחסות לרמב"ן, עז; מופיע בקיצור בשו"ת הרשב"א, ח"א תתקפה.

בכל מה שכתוב בו. והרי הוא חייב בכל אותו חיוב, אף על פי שלא לוח, מדר' יוחנן. דאמר חייב אני לך מנה, חייב (כתובות קא,ב). כלומר: אף על פי שלא היה חייב לו. וק"ל כר' יוחנן.

כלומר, גם במציאות שבה ברור שהחותם לא ידע על מה הוא חותם, וכגון שהמלווה מודה שלא ידע על מה חתם, או שיש עדים שלא קרא את השטר לפני שחתם עליו - חתימתו תקפה, משום שסמך בדעתו על הסופר, וגמר בדעתו להתחייב בכל הכתוב בשטר (כדין המפקיד אצל שלישי), ואף על פי שלא לווח, הוא מתחייב (שהרי מצינו שאדם יכול להתחייב בשטר אף על פי שלא לווח³).

התשובה הובאה להלכה בבית יוסף⁴ ונפסקה להלכה בשולחן ערוך - הודאה בחתם ידו, והשטר בגופן של עובדי כוכבים, והדבר ברור שאינו יודע לקרות, ויש עדים שחתם עד שלא קראו, מ"מ מתחייב הוא בכל מה שכתוב בו.⁵

אמנם, ניתן לטעון, שמקרים אלו מתייחסים להסכם פרטי שנעשה בין שני אנשים, בעוד אדם החותם על מסמך מול חברה או תאגיד, חותם כי "כך כולם עושים", בלא להתחייב באמת לכל פרטי המקרים והתנאים המפורטים בשטר. תשובה אחרת של הרשב"א, דוחה טענה שכזו -

נשאל ביהודי עם הארץ שבא לגרש את אשתו ואמרו לו בית דין שיפרע לה כתובתה. ואמר שלא הבין כשקרא החזן הכתובה והמתנות ולא הבין התנאי. ואמר כי שאלו את פי הרב רבי מאיר ז"ל⁶, והשיב דשומעין לו. והוא אומר דאין שומעין לו דחזקה שהעידו עדים בעל פה ועל פיו חתמו בו.⁷ ואם אין אתה אומר כן לא הנחת חיוב לעמי הארץ ולא על הנשים דכולן יטענו כן. ואין אלו אלא דברי תמה. אבל מה אעשה שכבר הורה זקן יושב בישיבה חכם עם איש שיבה.⁸

כלומר, דעת רמ"ה היא ששומעים לבעל, וטענת אי ההבנה היא טענה קבילה, בעוד שלדעת הרשב"א, להלכה, לא שומעים לו. מכל מקום, למעשה, מצטרף גם הרשב"א לפסק דינו של הרמ"ה, מכוח סמכותו של הראשון: "אבל מה אעשה שכבר הורה זקן יושב בישיבה, חכם עם איש שיבה".⁹

3. כפי הנפסק בשולחן ערוך חו"מ מ, א.
4. בית יוסף חו"מ, סט בסופו.
5. שולחן ערוך חו"מ מה, ג.
6. "הבית יוסף בחושן משפט העתיק 'הרמ"ה', ועיין כנסת הגדולה שם אות כה, שהעיר שאפשר שהוא מהר"ם מרוטנבורג ולא הרמ"ה מטוליטולא. אמנם, בצרור הכסף הקצר... מפורש שהוא רבנו מאיר הלוי" (הערת המהדיר במהדורת מכון ירושלים). בתשובות ובפסקים שבהם עסקנו נוכחנו, שיש מהמחברים שציינו 'רמ"ה' ויש שציינו 'מהר"ם'. לשם הנוחות נציין את שמו של הרמ"ה על דעה זו.
7. עולה מדבריו, שבמקרה הנדון, הבעל לא חתם בעצמו על הכתובה, אלא עדים חתמו בשמו (על האפשרות לעשות כן, ראה בשולחן ערוך חו"מ, מה, ה; אה"ע סו, יג). הבדל זה אינו משפיע על ניסיוננו ללמוד ממקרה זה למקרה שהוא חתם בעצמו, כיוון שאדרבה, כאשר הוא בעצמו חותם, פשוט יותר שהוא מתחייב בכל הכתוב בשטר, וכפי המבואר בשו"ת חתם סופר חו"מ, ה (מובא בפתחי תשובה חו"מ, סא, ו). ראה עוד לקמן מה שנדון בכך.
8. שו"ת הרשב"א א, תרכט.
9. כך מפרש את דבריו בשו"ת יביע אומר ג, אה"ע, יג.

הבית יוסף¹⁰ מעדיף את סברתו של הרשב"א, וכך הוא פוסק להלכה גם בשולחן ערוך -

מי שטען על כתובת אשתו שהיה עם הארץ ולא הבין כשקרא החזן הכתובה והתנאים, אין שומעין לו.¹¹

כך מכריע גם הרמ"א -

עם הארץ שבא לגרש, ואמר אח"כ שלא הבין מה שהיה כתוב בתנאים או בכתובתה, אינו נאמן, דודאי העדים לא חתמו מה שלא העידו בפניו תחלה על פה.¹²

פסק כללי מצאנו בדברי הריב"ש -

מדקדקין על לשון השטר ודנין עפ"י אותו דקדוק, ולא אמרינן האי גברא לא גמיר כולי האי והיה סבור שהדין היה בענין כן, ומפני כן כתב אותו לשון.¹³

דבריו הועתקו להלכה על ידי הרמ"א.¹⁴

לכאורה, נושא דיוננו שנוי במחלוקת ראשונים, אלא שיש שטענו שגם רמ"ה מסכים בחלק מהמקרים שטענת אי-הבנה אינה מתקבלת.

הרב עובדיה יוסף מסביר,¹⁵ שאף הרמ"ה, המקבל את הטענה, שהחתימה אינה מחייבת בכל אופן, עושה כן רק לגבי מקרים מן הסוג הנדון בתשובת הרשב"א, כאשר העדים חתמו על הכתובה במקום הבעל.¹⁶ לדבריו, אילו היה הבעל חותם בעצמו, היה מודה גם הרמ"ה שחתימתו מחייבת אותו בכל דבר.

רבי חיים בנבנישתי¹⁷ מסביר, שרמ"ה מקבל טענת אי-הבנה רק במקום שהיא מסתברת, כגון בתנאי כתובה מיוחדים, אך אינו מקבל ביחס לעיקר החיוב.

על כל פנים, ההלכה המקובלת היא, שטענת אי-הבנה בשטר, אינה מתקבלת גם במקום שיש לה בסיס. כך הכריעו הרב עובדיה יוסף,¹⁸ הרבנים טנא, נשר, והורוויץ,¹⁹ והרב צבי יהודה בן יעקב.²⁰

ג. אופנים שבהם טענת אי-ההבנה מתקבלת

עיון בספרי הפוסקים והשו"ת, מעלה כמה אופנים, שבהם, בניגוד לדין היסודי, טענת אי-ההבנה היא טענה קבילה. נפרט מקרים אלו מן הקל אל הכבד, מן הפשוט אל המחודש יותר.

10. בית יוסף אה"ע סו, בסופו.

11. שולחן ערוך חו"מ סא, יג.

12. הגהת הרמ"א לשולחן ערוך אה"ע סו, יג.

13. שו"ת הריב"ש תפ (מובא בבית יוסף חו"מ, סא).

14. הגהת הרמ"א לשולחן ערוך חו"מ סא, יג.

15. שו"ת יביע אומר ג אה"ע, יג.

16. ראה לעיל הערה 7.

17. כנסת הגדולה אה"ע סו, הגהות בית יוסף לח.

18. שם.

19. תיק 5069/תשל"ל, פד"ר ט, 16 (ובפרט בעמ' 25), וראה גם בתיק 925/ל"ג פד"ר י

82, 94.

20. משפטיק ליעקב ב, טו, ריח-ריט.

1. פרטים שאין לצפות שיופיעו בהסכם

הרשב"א²¹ דן במקרה של ויכוח בין בת נשואה לאחיה. הבת טוענת שקיבלה מאמה את כל קרקעות המשפחה (והשטר אבד), ולעומתה, האחים טוענים שחלק מהקרקעות שלהם הן, והם הקדישום. נגד טענת הבת, עומד שטר כתובתה, שתוכנו מעיד על כך שהקרקעות המיוחסות לאחים של הקדש הן: מוגדרים בו מצרי השדה שהכניסה לבעלה, על ידי ציון שהשדות הסמוכים שייכים להקדש. מנגד, הבת טוענת שהיא לא נתנה דעתה לפרטי שטר הכתובה, ומשום כך לא מחתה, ולא דרשה לשנות את נוסחו. הרשב"א מזכה את האישה, ומנמק -

ואף על פי שעשאו הבעל לה בכתובתה סימן לשאר קרקעות שהכניסה לו לא הפסידה בכך דעשאה סימן לאח' לפי שיש הודאה בכך אבל זו שעשאה הבעל סימן אין בכך כלום. ועוד שטענה יפה היא במה שאמרה שלא הבינה בכך ולא שמעה ואנן סהדי שאין כלה מרגשת במה שכתב בכתובתה. ובכיוצא בדברים אלו סומכת היא בכך על אחרים.²²

רבי חיים בנבנישתי, בעל כנסת הגדולה, בא ליישב את דברי הרשב"א עם דבריו בתשובות שהובאו לעיל. הוא דוחה שם את תירוצו של מהר"י הלוי, שניסה להבחין בין עמי הארץ ונשים לבין אנשים אחרים, ומבחין בין התשובות באופנים אחרים: ההבחנה הראשונה היא בין טענה העוסקת במצרי השדה, המתקבלת, הואיל ומדובר בפרטים נוספים, שאינם מעיקר הכתובה,²³ לטענה הנוגעת לפרטים שהם מעיקרו של הסכם. ההבחנה השנייה מתמקדת בהבדל שבין כלה לבין אחרים, ובלשונו -

ויראה לי, שאני נידון דסימן תרכ"ט, שהוא עיקר החיוב והתנאים, ומסתמא העדים לא חתמו על השטר אם לא עפ"י המתחייב, אבל בתשובה זו (א'קנו), אין הפרש בעיקר החיוב והתנאים, אלא במצרים, ובהא איכא למימר שלא הרגישה בכך בכיוצא לדברים אלו, וכמו שמראים דברי הרשב"א...

עוד אפשר, דלא כתב הרשב"א ז"ל דטענה יפה, אלא דוקא בכלה, דאנן סהדי דאינה מרגשת במה שכתוב בכתובתה, אבל עמי הארץ, ובשאר הנשים שאינן כלות - אינם נאמנים.²⁴

נראה שההבחנה השנייה לא נועדה להבדיל דווקא בין כלה לאחרים, אלא לחדש עיקרון, שלפיו קיימת הבחנה בין מי שהתקשר בהסכם בהיותו במצב נפשי מיוחד, שאינו מאפשר לו להתמקד בפרטים, לבין מי שחתם בתנאים רגילים.

דבריו הובאו גם בשו"ת גינת ורדים, ומדבריו נראה שקיבל את ההבחנה השנייה, שדווקא כלה - מתוך התרגשותה היתרה - אינה מודעת למה שהיא חותמת -

וכבר חילק הרב בעל כה"ג חילוק ברור ופשוט די ש לחלק בין שאר נשים ועמי הארץ דאינם נאמנים, אבל כלה, אנן סהדי דאינה מרגשת במה שכתוב בכתובתה, והחילוק הוא פשוט.²⁵

21. שו"ת הרשב"א א, א, אלף קנו.

22. שם.

23. כך מסבירו בשו"ת יביע אומר ג אה"ע, יג.

24. כנסת הגדולה ח"מ קמז, הגב"י ח.

25. גינת ורדים אה"ע ד, יד.

אמנם, הרב קאפח, מקבל גם את הבחנתו הראשונה של בעל כנסת הגדולה - אלא ברור שחילוק זה בדעת הרשב"א כלומר לחלק בין הדברים שהן עיקר הכתובה והתנאים לבין שאר נוסח הכתובה הכרחי הוא... ולדידן אגן סהדי דכולי עלמא אם לא גריעי מכלה דהרשב"א, הרי לא עדיפי.^{27, 26}

גם הרב צבי שפיץ כותב, כנראה על סמך ההבחנה הראשונה של בעל כנסת הגדולה, שחתימה על חוזה אינה מחייבת לגבי הוספות מיוחדות:

אם היו כתובים בחוזה סעיפים שאינם קשורים כלל לנושא העיסקה, או שבכל החוזים שנעשים אין מנהג לכתוב סעיפים מקפחים כאלו, והחותם סמך על נאמנותו של המתרגם שלא סיפר לו ע"כ... אגן סהדי שלא נתן החותם אמון למתרגם להתחייב על דברים בלתי סבירים שהעלימו ממנו, ולכן אין חתימתו מחייבת אותו על דברים אלו, גם לשיטת הרשב"א אם יוכיח לביה"ד שלא הבין את הכתוב בחוזה.²⁸

דבריהם כוללים הרחבה לדבריו של בעל כנסת הגדולה. בעוד שהאחרון חידש שהחתימה אינה מהווה הסכמה לענינים נוספים שניתן לדייק מהשטר, מחדשים הרב קאפח והרב שפיץ, שהחתימה אינה מחייבת לגבי סעיפים שאין לצפות שיופיעו בשטר, גם אם הם כתובים במפורש.²⁹

כיוון דומה מופיע בדברי בעל עמק המשפט. הוא נוטה לחדש, שאם כותב החוזה הכניס בו סעיפים בלתי הגיוניים בצורה קיצונית, ואין בעולם מי שמתנה תנאים שכאלו - החתימה אינה מחייבת את החותם שלא היה מודע אליהם. לדבריו, החותם סומך על כותב השטר, כשליש, ומסתבר, ששינוי קיצוני כשכזה אינו מחייב את החותם.³⁰

2. שטר שנכתב על ידי צד אחד

מהריא"ז ענזיל, דן בשטר ירושה שכתב זקן עיוור, ובו העביר את ירושתו מבניו אל בתו וחתנה. התעורר חשש, שמקבלי המתנה החתימו את הזקן על השטר בלא שידע מה בדיוק כתוב בו. מהריא"ז דן בעניין מכמה פנים, ופוסק, שכל עוד לא יעידו עדים שהזקן ידע היטב על מה הוא חותם, אין לסמוך על חתימתו, והוא מנמק -

ולא דמי להא דתשובת הרמב"ן והרשב"א שהביאום הרב בית יוסף סימן מה והרמ"א סימן סא, דהתם ידוע שסמך עצמו על הסופר וחתם בלא קריאה, כמבואר בתשובת הרמב"ן שם, והוציא דין זה מדין שלישי, דכל שסומך עצמו על אמונתו של אחרים, גומר בדעתו להתחייב בכל מה שיאמר אותו אדם אחר, ע"ש. וזה שייך דוקא כשהוא סומך על איש אחר שאינו בעל דין ואז יש לו דין שלישי, משא"כ לגבי הבעל דין בעצמו, אף שמאמינו, אינו גומר בדעתו להתחייב בכל מה שיאמר, דכיון שהדבר נוגע לעצמו, ודאי יש לחוש שישקר ויאמר דברים שלא עלה על דעתו להרויח לעצמו, משא"כ באדם אחר שאינו

26. ע"ר תשל"ג/12, פד"ר ט 152, 160 (מובא גם בעדות ביהוסף). וראה שם בעמ' 162 את דיונו של הרב אליהו בעניין. הוא מעדיף את החילוק הראשון, אלא שאינו נזקק לו לצורך הפסיקה.

27. מדבריו משמע ששני התירושים אינם סותרים, אלא מציגים אופנים שונים שבהם 'אגן סהדי' שהחותם אינו מודע לתוכן השטר. בהמשך דברינו (עמ' 8) נאריך בעיקרון זה.

28. משפטי התורה ב, טז.

29. בדבריהם מופיע עיקרון נוסף, שעליו נעמוד להלן, ליד הציון להערה 36.

30. עמק המשפט ח"א יט, ו.

בעל דין, הוא הנקרא שלישי, דאין אדם חוטא ולא לו, הוא סומך עצמו שלא ישקר עליו ולא יפסיד אותו במה שאין לו ריוח, לכן אמדינן דעתיה שסומך עליו להתחייב בכל מה שיאמר, ואם אירע הדבר אח"כ שיאמר השלישי דבר שלא נתחייב המשליש בפירושו, איכא אומדנא שקיבל על עצמו להתחייב בו, אבל אצל הבעל דין אמרינן דודאי לא קיבל על עצמו להתחייב בכל מה שיאמר.³¹

מהריא"ז ענזיל מסביר שהחותם בלא לקרוא מאמין למנסח השטר וסומך עליו. הדבר נלמד מדין שלישי, שבו בעלי הדין סומכים על הכרעתו של השלישי. סברה זו קיימת רק כאשר השלישי הוא צד שלישי, אך לא כאשר המנסח הוא אחד מבעלי הדין.

כך גם בנדון דידן: החותם סומך על מנסח השטר רק אם אין לו זיקה לבעל הדין שכנגדו, אך לא כאשר הוא צד בעסקה.

נוסף לסברה זו, מחזק מהריא"ז ענזיל את דבריו מכלל דיני טוען ונטען -

שאם אין אתה אומר כן, לא מצאנו ידינו ורגלינו ברוב דיני טוען ונטען, כי אם יהיו שווין מי שמאמין לבעל דין כמו המאמין לשלישי, בטל דין שבועת הפקדון, דכיון שהאמינו על עצמו להפקיד אצלו בלא עדים, השתא ומה שיכול להתחייב בכל מה שיאמר - כ"ש שיכול למחול בכל מה שיאמר, וכן כל דין מלוה בלא עדים יהיה בטל, דכיון שמסר לו המעות והפקדון בלא עדים, גמר בדעתו להתחייב בכל מה שיאמר הנפקד או הלווה, וכן שטר אמנה.³²

הארכנו לצטט, כדי להראות עד כמה פשוטה סברה זו בעיני המשיב, וכדי לסבר את האוזן בראיותיו. ואכן, טענתו נפסקה גם על ידי דיין בן-זמננו, המסתמך על הבחנתו של מהריא"ז.

הרב אברהם שרמן,³³ דן בהתקשרות של לקוח עם בנק, וכותב שההלכה הכללית שאין לקבל את טענת אי-ההבנה, אמורה דווקא כאשר צד שלישי כותב את השטר, כגון סופר שטרות, אך כאשר צד אחד כותב את השטר, והוא בוודאי דאג לאינטרסים שלו, לא היה בדעתו להתחייב לכל מה שכתוב בו, אלא אם כן הוקראו הדברים בפניו.³⁴

לפי זה, בהתקשרות עם בנק, יכול הלקוח לטעון שלא הבין או שלא ידע, כל עוד השטר לא אושר על ידי המפקח על הבנקים. במקרה הנידון שם, הוויכוח היה לגבי פרשנות השטר, וכיון שהפרשנות המרחיבה של הבנק לא עברה הליך שכזה, אין הלקוח מחויב לה.

31. שו"ת מהריא"ז ענזיל, מט.

32. שם.

33. הרב אברהם שרמן, "חוזים אחידים" תחומין ח (תשמ"ז) 164-165.

34. הגיע לידי פסק דין של ביה"ד לממונות שליד המועצה"ד מטה בנימין, שדן בחוזה אחיד. הדיינים (הרבנים י' גטניו, י' וייצן, א' חובר) טענו, שדעת הרב שרמן היא דעת יחיד, שנאמרה אגב דיון בבית הדין הרבני הגדול, ולא התקבלה על דעת אב בית הדין, הרב ש' דיכובסקי. עיון בתחומין (שם), מגלה שפסק דינו של הרב דיכובסקי כלל לא עסק בנושא החוזים האחידים. על כן, לא ברור מהיכן הסיקו הדיינים שהוא חולק על הרב שרמן. גם בשיחה בעל-פה, טען הרב שרמן, שעמדתו התקבלה על דעת חברי ההרכב שעמם ישב באותו דיון.

חידוש גדול יותר מצאנו בפסק דינם של הרבנים ברוך ליון, אליהו קצנלבוגן, וחיים הרצברג, מביה"ד לענייני ממונות של הרבנות בירושלים.³⁵

מעשה באלמנה מבוגרת ששכרה דירה מכולל פלוני. בחוזה השכירות נקבע במפורש, שכל התיקונים יחולו על השוכר. אולם, האלמנה טענה, שבעת שחתמה על החוזה לא ידעה קרוא וכתוב, ולכן, אין להסיק מחתימתה, שוותרה על חובות המשכיר לתקן את הקלקולים. בנוסף טענה, שהיא שילמה לכולל סכום גבוה מאוד כמה שנים לפני כן, וסברה שחוביה יקוזזו מסכום זה. בא-כוח הכולל טוען, שלפני שחתמה על החוזה, היא קיבלה אותו למשך שלשה ימים, על-מנת שתתייעץ לגביו עם מקורביה.

הרבנים הנ"ל מקבלים את טענת האלמנה, ופוטרים אותה מחיוב תשלום על התיקונים, כיוון שלא נזכר בחוזה עניין הסכום הגבוה ששילמה בעבר, ומסתבר שאילו ידעה שאין בחוזה זכר לתשלומים ששילמה בעבר לכולל, לא הייתה חותמת, וכן מסתבר, שאילו המייעץ לה היה יודע שהיא מקבלת על עצמה תנאי מכביד בלא להתחשב בסכום ששילמה - לא היה מייעץ לה לחתום.

מפסק דין זה עולה, שטענת "לא ידעתי על מה חתמתי" עשויה להתקבל לעתים, אף כאשר החוזה נמסר לחותם מספר ימים לפני החתימה על מנת שיעיין בו וייעץ עם מקורביו, אם כדאי לו לחתום עליו.

3. תנאים שניתן להניח לגביהם, שהחותם לא היה מודע לקיומם

לעתים, אף כאשר התנאי שלגביו מבקש החותם לטעון: "לא ידעתי על מה חתמתי" הוא רגיל, ואף כאשר החוזה לא נוסח בידי אחד הצדדים, תתקבל טענת החותם, שלא היה מודע לתוכנו של החוזה.

כך עולה מפסק דין שיצא מבית הדין הרבני הגדול בשנת תשל"ג, מפי הדיינים, הרבנים שאול ישראלי, יוסף קאפח ומרדכי אליהו. פסק הדין עוסק בערעור על פסק דינו של בית הדין האזורי, שקיבל את בקשת הבעל לגרש את אשתו בעל-כורחה, בניגוד להתחייבותו בכתובה שלא לגרשה בעל-כורחה (על פי תקנת רבנו גרשום).

אחת מטענותיו של החתן הייתה, שהוא בן לעדה שמעולם לא קיבלה על עצמה את תקנות רבנו גרשום, והוא לא הבין את המילים העוסקות בתקנה זו, ולא ידע על מה הוא חותם. עיון בדבריהם של דייני בית הדין הרבני הגדול, מגלה דעות שונות.³⁶

דעת הרוב (הרבנים קאפח ואליהו)³⁷ הייתה, שיש לדחות את הערעור, בנימוק שהחתימה על הכתובה מחייבת את החתן רק בנוגע לסכום הכתובה

35. פסקי דין של בית הדין לדיני ממונות ולבירור יהדות של הרבנות הראשית לירושלים ב, רכה.

36. פד"ר ט, 152 (הובא גם בעדות ביהוסף לב, 160-170).

37. הציטוטים לקוחים מדברי הרב קאפח. הרב אליהו מסכים שלא כל חתימה מחייבת, כפי שעולה מדיונו בסתירה שבין תשובות הרשב"א (שם, עמ' 162), אלא שהוא מכריע לדחות את הערעור מנימוקים אחרים:

ולדידי, אין צורך בכל זה לנחות בנידון דידן אם חתימתו מחייבת או שנחלק שהוא חתן ולא הרגיש במה שחתם או שזה לא מעיקר הכתובה, כי כל מה שכתבו הפוסקים הוא מדין שהחתימה הוי כהודאה, ובממון יכול אדם להתחייב אפילו אם הוא לא חייב, משא"כ בחרם ובשבועה הדין שונה, שהרי ידועה ומפורסמת המחלוקת אם אדם יכול להתחייב בשבועה או בחרם בכתב ולא מבטא בשפתיים... (שם, עמ' 162-163).

או לתנאיה העיקריים. לרוב, נידונים פרטים אלו במשא ומתן מוקדם, ולא מתקבל על הדעת שהחתן לא ידע במה הוא מתחייב, ואם אכן לא ידע - הוא רשולן, ולכן חתימתו תחייב אותו.

לעומת זאת, הנוסח הסטנדרטי אינו מחייב, ובפרט שהוא מנוגד למנהג עדתו של החתן. לדעת הרבנים אליהו וקאפח, המקרה הנדון דומה לדברי הרשב"א בתשובה,³⁸ שהעובדה שהכלה לא מחתה אינה מהווה ראיה לכך שהבינה את כל תוכנו של ההסכם, כיוון ש"הכלה אינה מרגשת".

מתשובה זו עולה, שבכל מקרה שבו יש 'אנן סהדי' שכזה - החתימה אינה מחייבת. וכך ניסח הרב קאפח את הדברים -

הרי כלל גדול השמיענו הרשב"א: כל דאנן סהדי שאין אדם מרגיש ולא יודע במה שכתוב בכתובתו אין הדבר מחייבו... אלא דבעלמא כשאדם חותם בעצמו על מסמך דרכו ליתן אל לבו ולדקדק בו, מה שאין כן בנוסח הכתובה, שאנו יודעים ברור שאין שום חתן יודע מה כתוב בה, וכולם נותנים דעתם בעת שחותמים על הצלם אם הוא קולט את הרגע, וסומך הוא על שליחת אצבע המס"ק (=המסדר קידושין) שמראה לו היכן לחתום ולא יותר. וכלום יצדק מי שהוא שיבוא ויאמר לנו שהבעל ידע או יודע מה זה תקנת שו"מ, או שרושם הנישואין או מסדר הקידושין או החתן או העדים יודעים היאך נעשה סך הכל שלש מאות ל"י, והיאך הוא מורכב מארבעה סכומים, מאה זוזי כתובת מתרכתא, נדוניה שהכניסה חמשים זקוקים, הוסיף החתן חמשים זקוקים, ועוד הכניסה איזה סכום, סך הכל שלש מאות ל"י? ברור שאין איש מכל אלה יודע מאומה, ואם כן היש תוקף לשטר זה?³⁹

בדעת יחיד, סובר הרב ישראלי שחתימתו מחייבת גם באופן זה.⁴⁰ מן הפסק שיצא מביה"ד הגדול עולה, שגם חתימה על 'חוזה אחיד' שנכתב על ידי צד שלישי, אינה מחייבת בהכרח. ובלשונו של הרב קאפח -

דמסתמא ידע על מה נדרש לחתום... משא"כ, היכא דאנן סהדי, שאין זו חוקה... ולא גזירת חז"ל, אלא מילתא בטעמא, דמסתמא אין אדם חותם אלא אם כן יודע על מה חותם.⁴¹

ד. סוף דבר

בשנת תשמ"ג חוקקה הכנסת את "חוק חוזים אחידים", שנועד "להגן על לקוחות מפני תנאים מקפחים בחוזים אחידים".⁴² "חוזה אחיד" הוגדר שם

על פי הדברים הללו ציינתי למעלה שהרב אליהו מסכים עקרונית לטענותיו של הרב קאפח, וכך הבין גם הרב דב כץ, עורך ה'פד"רים', וכפי שכתב ב'מסקנות' בית הדין (שם, עמ' 154).

הארכתי להוכיח זאת, כיון שבפס"ד של בית הדין לממונות מטה בנימין שהוזכר לעיל (הערה 34), דוחה ביה"ד את טענת התובע, שניסה למעט מערך חתימתו ע"י הסתמכות על דעת הרב קאפח: "הרי שאין חבריו מודים לו בפד"ר הנ"ל, והוכרע הדין שלא כדבריו", וצ"ע.

38. שו"ת הרשב"א א, א, אלף קנו.

39. פד"ר ט 159.

40. שם, עמ' 156. הוא מסביר את דברי הרשב"א "שאין הכלה מרגשת" באופן אחר: שם, הכלה לא חתמה, אלא שלא מחתה בבעל החותם.

41. פד"ר הנ"ל בהערה 39, בעמ' 160.

42. סעיף 1 לחוק החוזים האחידים, התשמ"ג-1982 (להלן: חוק חו"א).

"נוסח של שטר שתנאיו, כולם או מקצתם, נקבעו מראש בידי צד אחד, כדי שישמשו תנאים לחוזים רבים בינו לבין אנשים בלתי מסויימים במספרם או בזהותם".⁴³

החוק נותן סעד ללקוח כנגד תנאי מקפח, בהתאם לשיקול דעתו של ביה"ד, ואף נותן דוגמאות לתנאים מקפחים.⁴⁴

החוק יוצר בתי דין מיוחדים שידונו בחוזים האחידים,⁴⁵ ומאפשר לספק לפנות מראש לבית הדין על מנת שיאשר נוסח של חוזה.⁴⁶

על פי המבואר לעיל, דומה כי הסעד, שמקורות לו בדין תורה, מצא ביטוי בחוק החוזים האחידים. פוסקי ההלכה, בניגוד למה שנראה ממבט ראשון, ערים היו לכך, שייטכנו מצבים שבהם החתימה על החוזה לא תבטא גמירות דעת שלמה, ולא תעיד על כך שהחותם היה מודע בעת שחתם לכל פרטיו של ההסכם, ואף העניקו סעדים מתאימים, במקום שהיה צורך וצידוק בכך.

ייתכן אף, שמדין התורה, הסעד המוענק למתקשר בחוזה הטוען לכך שחתם מבלי להבין את פרטי ההסכם, רחב מזה שמעניק החוק הישראלי. דין התורה מאפשר קבלתה של טענה מן הסוג הנזכר, לא רק בחוזה אחיד,⁴⁷ אלא גם בחוזה שבין שני אנשים מסויימים. הדוגמא המובהקת לכך היא, התייחסות הפוסקים להתחייבות שבכתובה.

אמנם, יש לשים לב להבחנה בין כתובה לבין שטר אחר. ניתן לטעון, שדווקא בכתובה קיימים תנאים שאינם מחייבים, כיון שהחותם טוען להגנתו, שלא ברר על מה הוא חותם כיון שסמך על כך שהתבנית האחידה - פחות או יותר - נוסחה על ידי תלמידי חכמים, ויסודה קבוע מדור לדור. זאת, בניגוד לחוזה, שנכתב לצורך עסקה מסוימת.

לאור זאת ניתן לטעון, ששטרות אחידים, אף אם אין הם מוגדרים על פי חוק כ"חוזים אחידים", כגון חוזה שכירות סטנדרטי או שטר סטנדרטי אחר⁴⁷ - אינם מחייבים את החותם בכל פרטיהם, והדבר נתון לשיקול דעתו של ביה"ד.

ראוי גם להדגיש, שחוק החוזים האחידים מטפל בעיקר ב"תנאי מקפח", כלומר, בביטולו של תנאי בחוזה האחיד, שמעניק יתרון בלתי הוגן לאחד הצדדים לחוזה. מן המקורות שסקרנו לעיל עולה, שדין התורה מעניק הגנה רחבה יותר לטוען שלא ידע על מה חתם. טענה זו עשויה להתקבל, בהתאם לנסיבות, אף בנוגע לתנאים שאין להגדירם כתנאים מקפחים, דוגמת התנאי השולל מן הבעל את הזכות לגרש את אשתו בעל כורחה.

43. סעיף 2 לחוק חו"א.

44. סעיפים 3, 4 לחוק חו"א.

45. בכך עוסק פרק ב של חוק חו"א (סעיפים 6-11).

46. בכך עוסק פרק ג של חוק חו"א (סעיפים 12-15).

47. [החוק מגדיר חוזה אחיד כחוזה שנוסח כדי שישמש עבור מספר רב של מתקשרים, בלתי מסויימים. לפי הגדרה זו, גם חוזה שכירות עשוי להיחשב כחוזה אחיד - הערת עורך, י"א].